

Ühest iseäralikust kirjasõprusest

Saateks Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetusele

Tiina Saluvere

Helmi Mäelo ja Ülo Koidu kirjavahetus, mida säilitatakse Eesti Kultuuriloolises Arhiivis, väärib tähelepanu mitmeski mõttes. Esmalt on ootamatu muidugi see, et kaks nõnda erineva taustaga inimest võisid üldse kirjasõbrad olla – ja seda mitte paari juhuslikku postkaardikest vahetades, vaid aastakümnete vältel teineteisele pikki kirju saates. Teisalt on huvitav ka see, et see kirjavahetus saab alguse praktiliselt kohe, kui vähimgi kirjakontakt kodu- ja väliseestlaste vahel legaalsel moel võimalikuks sai. 1950. aastate teine pool oli aeg, mil pärast Stalini surma ja isikukultuse hukkamõistmist NLKP 20. kongressil tekkis tavainimestel lootus ja võimalus taastada kontakte oma sõprade, sugulaste ja pereliikmetega, kes olid jäänud teisele poole raudset eesriiet. Nii võiks eeldada, et esimeses järjekorras püüti sidet luua ikka kõige lähedasemate ja olulisemate inimestega, keda võis jäagitult usaldada. Koidu ja Mäelo kohta aga seda ju öelda ei saa.

Helmi Mäelo oli üsnagi konservatiivsete vaadetega kirjanik, ajakirjanik, seltsitegelane ja karskusliikumise aktivist. Ta oli sündinud 13. aprillil 1898 Tartumaal Udnernas, õppinud Udnerna ministeeriumikoolis, Tartu Eesti Noorsoo Kasvatuse Seltsi tütarlastegümnaasiumis ja mõne aasta Tartu Ülikooli õigusteaduskonnas. Eesti Vabariigi ajal tegutses peamiselt ajakirjanduse vallas, toimetades ajakirju Naiste Elu ja Töö (1923–1924), Eesti Naine (1938–1940) oli selle vastutav ja tegevtoimetaja ja Eesti Naise lisaväljaannet Väikeste Sõber (1933–1937). Samaaegselt oli ta aktiivselt tegev karskus- ja hõimuliikumises ja paljudes muudes aatelistes ettevõtmistes. Tema algatusel hakati Eestis 1923. aastal tähistama emadepäeva. Tema sulest on ilmunud kümme-kond romaani, üsna palju laste- ja noorsoojutustusi, mõned memuaarteosed ning hulgaliselt karskus- ja kasvatusteemalisi brošüürikesi. 1944. aastal põgenes ta perega Saksamaale ja jõudis

sealt üle Taani 1945. aasta kevadel Rootsi¹, kus tegi esmalt juhutöid, hiljem töötas püsivamalt kirjastuses kontoriametnikuna, kuid oma peamise energia suunas siiski kirjanduslikku tegevusse. Mäelo suri 1978. aastal Stockholmis.

Ülo Koidu lahutab Mäelost lisaks riigipiirile ja erinevale maailmavaatele veel ka ealiselt terve põlvkond – Koit oli sündinud 1925. aastal. Kui Mäelo elu ja tegevus on suhteliselt lihtsalt ja selgelt kaardistatav, siis Koidu puhul on asi keerulisem. Tõsi, on hulk fakte, mida ei saa vaidlustada: ta töötas aastail 1950–1975 ENSV Riikliku Televisiooni- ja Raadiokomitee esimehe asetäitjana, 1975–1985 VEKSA ühingu esimehena. Meenutagem, et Koidu ametiajal, aastal 1955 alles jõudis televisioon Eestisse, algul oli tema töö raadiokeskne. Koidu tegevust iseloomustab aktiivne suhete loomine Nõukogude Eesti ja välisriikide vahel, paljusi on see tegevus kandnud ka väärt vilja. Nii on näiteks tema ajal käivitatud Eesti-Soome ühisprojekt, telemälumäng „Naapurivisa” (1966–1970), mida on ka aastaid hiljem hinnatud kui väga põnevat ja epohhiloovat ettevõtmist. Koidu VEKSA perioodist on hea sõnaga meenutatud sisukaid konverentse ja kultuuriseminare noortele väliseestlastele, Indrek Jürjo hinnangul oli just see periood VEKSA kõrgaeg.² Kuid suur osa Koidu elust ja tegevusest on kaetud salapäraga ja tekitanud hulgaliselt vandenõuteooriad, keskseks märksõnaks KGB. Kes ta siis õigupoolest oli? Püüdmata siinkohal sellele vähegi ammendavat vastust anda, olgu põgusalt refereeritud tema kohta trükisõnas leiduvat.

Esimene, kes osutas Koidu seotusele KGB-ga, oli Indrek Jürjo. Tema 1996. aastal ilmunud raamatus „Pagulus ja Nõukogude Eesti” on arhiividokumentide toel toodud esile Koidu tegevus Nõukogude luureasutuse heaks. Jürjo väitel algas Koidu sellesuunaline karjäär sõja-aastail, mil ta õppis Nõukogude tagalas parteitöötajate kursus-

¹ Vt. Mäelo mälestusteraamatuid „Elutegevuses” (Lund: EKK, 1961), lk. 303–318 ja „Võõrsil” (Lund: EKK, 1974), lk. 7–63.

² I. Jürjo. Pagulus ja Nõukogude Eesti. Vaateid KGB, EKP ja VEKSA arhiividokumentide põhjal. Umara, Tallinn, 1996, lk. 254.

tel, ja jätkus aastail 1944–1963 agendina varjunime „Jaan-2” all, kusjuures teda on kasutatud ka Nõukogude välisluure operatsioonides.³ Koidu hilisem tegevus KGB heaks piirdus usaldusisiku staatusega, mis ei ole üllatav juba kas või tema tollaseid ametikohti arvestades. Hilisemad sama teemat käsitlevad autorid toetuvad paljuski just Jürjo esitatud arhiiviandmetele ja järeldustele. Jürjo valmivast raamatust ilmusid katkendid ajalehe joonealusena juba Koidu eluajal. Virkko Lepassalu väitel oli Koit tuttavate hulgas öelnud: „See raamat ei ilmu kunagi.” Paraku hindas Koit oma kunagist mõjuvõimu uue aja tingimustes üle ega suutnud raamatu ilmumist takistada. Ise ta seda küll enam ei näinud, kuna suri samal aastal. Lepassalu oletab, et Jürjo raamatu peatne ilmumine süendas Koidu soovi elust lahkuda.⁴

Just Koidu salapärase ja lõpuni lahendamata jäänud surm oli see, mis tõstis hüppeliselt huvi tema isiku vastu. Koidu surnukeha leidsid kalastavad poisikesed 1996. aasta septembris Lielupe jõest Lätis. Siiani pole selge, kas see oli enesetapp, õnnetusjuhtum või tellimismõrv. See andis võimaluse tõsta poliitilises võitluses fookusesse Koidu kunagisi sõpru-tuttavaid ja arendada vandenõuteooriaid. Koidu surm oli kõneks isegi Riigikogus, kus Ando Leps esitas arupärimise siseministrile Koidu surma asjaolude selgitamiseks.⁵ Kuna samal sügisel toimusid Eestis presidendivalimised, siis tõusis erilisel esile Ülo Koidu ja Lennart Meri vahelise sõpruse teema. Eriti põhjalikult on Meri ja Koidu suhteid valgustanud Virkko Lepassalu oma raamatus „Süümeepiinadeta...”, kusjuures autor näib olevat veendunud, et Koidu surm oli Eesti Vabariigi korraldatud tellimismõrv, sest Koit teadis liiga palju ja oli muutunud seetõttu ebamugavaks.⁶

Kuidas siis juhtus, et kaks nii erineva taustaga inimest nagu Mäelo ja Koit said kirjasõpradeks? Seda enam, et väliseestlaste ettevaatlik-kahtlustav, mõnikord vaenulikki hoiak kodueestlastesse oli neil aastail pigem reegel kui erand. Üllataval kombel oli just Mäelo see, kes esimesena

käe sirutas, saates kirja Ülo Koidu emale Ada Koidule⁷, keda tundis Eesti Vabariigi päevilt. Ada Koit oli tegutsenud ajakirjanduse vallas – olnud Vaba Maa ja Päevalehe tõlk. 1940. aastal läks ta aktiivselt kaasa uue võimuga ning väidetavalt on tema kui juunikommunisti pealekaebuste tõttu saadetud Siberisse nii mõnedki tollased avaliku elu tegelased. Sõja puhkedes evakueerus Ada Koit koos poeg Üloga Venemaale, kus ta 1942. aastal suri. Ada Koit oli Mäelo romaani „Vallaslaps”⁸ prototüübiks.

Olles sõjakeerises jäänud teine teisele poole raudset eesriiet ja kaotanud igasugused sidemed, polnud Mäelol aimugi, et Ada Koit on juba ammu elavate hulgast lahkunud. Soovides vana tuttavaga suhteid taastada, kirjutas Mäelo Koidule 1956. aasta jaanilauapäeval: „Kui lugesin ajalehest, et Ülo viibib Soomes ekskursiooni juhina tundsin tõusvat igatsust Teiega kontakti otsida üle paljude aastate. [– – –] Ekskursiooniga ühenduses kirjutasid siinsed ajalehed nii Ülost, kui ka Teist. Need polnud muidugi kõige sõbralikumad sõnad. Eriti mainiti, et Teie 1941. aasta sündmuste puhul olevat lasknud saata Siberisse oma kolleege „Päevalehe juurest”. Mulle on see raske uskuda, kuigi arvan, et see võis ka toimuda, kuna tundsime tol korral, et ühiskond oli Teie vastu ülekohtune olnud.” Pikas kirjas esitab Mäelo oma seisukohad ühiskonna paratamatust ebaõiglusest, eesti rahva saatusest jne. ning kutsub Koitu üles heastama oma kunagisi võimalikke patte armastusega kaasinimeste vastu: „Sel põhjendusel on minu arvamine, et ühiskonna vastolusid peab tasandama ARMASTUS. [– – –] Kui tõesti kord oli, et mõned isikud süüitü Teie pärast on kannatanud, siis on Teil nüüd võimalik seda heaks teha ja neid aidata. Pole ka tähtis, et just samu inimesi saaks aidata, tähtis on, et kaasinimest saaks aidata.” Kirja lõpus tunneb ta huvi Ada Koidu käekäigu vastu ja kutsub teda lahkesti külastama oma „pisikest kodu”, kui Ada Koidul peaks olema kunagi plaanis ekskursiooniga Rootsi sõita.⁹

Olgugi et Mäelo kiri ei jõua adressaadini,

³ Samas, lk. 204–205.

⁴ V. Lepassalu. „Jaan-2” tahab koju. – Luup 1996, nr. 24 (29), 25. nov.

⁵ VIII Riigikogu stenogramm, IV istungjärk, 2. detsember 1996 – <http://www.riigikogu.ee/index.php?op=steno&stcommand=stenogramm&date=849531600&pkpkaupa=1&paevakord=1900003536&op2=print>, vaadatud 22.09.2013.

⁶ V. Lepassalu. Süümeepiinadeta. Georg ja Lennart Meri sidemetest eriteenistustega ja selle tagajärgedest, autoriväljaanne, Tallinn, 2005.

⁷ Mäelo isikuarhiivis leidub ka kolm Ada Koidu kirja Helmi Mäelole aastaist 1935–1939 – EKLA, f. 226, m. 2: 19. Neist kirjadest ilmneb, et nad olid tuttavad juba 1920. aastatel, Ada Koit meenutab seal hea sõnaga Mäelo emalikkude hoolitsust ja moraalselt toetust temale raskel ajal, s. t. siis, kui tema poeg Ülo vallaslapsena sündis.

⁸ H. Mäelo. Vallaslaps. Postimees, Tartu, 1934.

⁹ Helmi Mäelo kiri Ada Koidule 23.06.1956 – EKLA, f. 226, m. 17: 14.

saab see ometi vastuse. Ja vastajaks on Ada Koidu poeg Ülo, Helmi Mäelo laste eakaaslane, kunagine „valge peaga poisike”, nagu Mäelo teda oma kirjades sageli nimetab. Siit saab alguse kirjavahetus, mis kestab Helmi Mäelo surmani ja jätkub seejärel Ülo Koidu ja Bernhard Mäelo vahel veel aastail 1988–1991, tõsi, siis küll peaaegu ühepoolsena Koidu poolt, kuid arvestades Mäelo kõrget vanust, mis selleks ajaks hakkas juba sajale lähenema, pole see ka väga imeks pandav. Jõutakse siiski mõtteid vahetada Gorbatšovi uutmispoliitika ja alkoholivastase kampaania üle – viimane oli ju Mäelole kui eluaegsele karskusaktivistile eriti südamelähedane teema. Ülo Koidu viimastest kirjadest kumab läbi nukrus – näib, nagu püüaks ta vanu kirjasõprusi taas elustades leida leevendust üksindusele. Oma viimases kirjas „onu Bernhardile” kirjeldab ta oma viimase aasta elu kui „ajakirjandusse tagasitrügimise” aega, kuna ta teeb kaastööd mitmele väljaandele: „See aitab tunda end mitte veel päris mahakanatud endise inimesena ja eks sellest tule ka veidi pensionilisa.”¹⁰ Samas kurdab ta majandusliku olukorra üle ja näib olevat tuleviku suhtes küllaltki pessimistlik. Lõpuks vihjab ta, et kui vana ise ei jõua, võiks ju keegi lastest mõned read paberile panna või Vaho Eierile¹¹ telefoni teel edasi anda, sest „ühe kirja „musta auku” kadumine pole just eriti meelitatv”. See lause jääbki viimaseks Ülo Koidu ja perekond Mäelo 35 aastat kestnud kirjavahetuses. Bernhard Mäelol on elada jäänud kolm, Ülo Koidul viis aastat.

Publitseeritavad kirjad pärinevad eeskätt kirjavahetuse algusperioodist, mil suhtlus oli tihedam, hiljem piirduti sageli vaid aastat kokku võtva jõulukirja või pühadekaardi vahetamisega. Kirjad asuvad Helmi ja Bernhard Mäelo fondis Eesti Kultuuriloolises Arhiivis – EKLA, f. 226, m. 17: 15 (Mäelo Koidule) ja EKLA, f. 226, m. 24: 11 (Koit Mäelole). Loetavuse huvides on nad siinses publikatsioonis paigutatud vaheldumisi üldisesse kronoloogilisse järjestusse, nagu nad kunagi kumagi osalise kirjutatuna olid. Mäelo kirjad leiduvad arhiivis tänu sellele, et ta jättis endale kõigist oma kirjutatud kirjadest masinakirjakoopiad, Koidu kirjad on Mäelole saadetud originaalid.

Kas Mäeloni võisid jõuda mingid aimdused

Koidu võimalikust luuretegevusest, seda võib vaid oletada. Suletud ühiskonnas elanud nõukogude taustaga tavakodaniku vaatevinklist ärataksid tähelepanu ja kahtlusi arvukad viited välisreisidele Koidu kirjades. Elegantse kergusega poetab Koit oma kirjadesse repliike: „lubage Teid tervitada Hiinamaa lõunatipust”, „puhkuse veetmise kohtadest on mulle eriti meeldinud Bulgaaria kuurordid”, „olen siin Tampere lähedal Näsijärve kaugemal kaldal”, „tervitan Ungarist Balatoni äärest”, „septembri lõpu veetsin Poolas”, „sihin tänavu matka Tõusva Päikese maale”. Ta saadab tervitusi Saksamaalt, Soomest jne. Lepassalu andmeil oli Koidul 30 aasta jooksul olnud 40 reisi 20 riiki.¹² Mäelo jaoks ei paistnud selline rohke reisimine ilmselt mingeid kahtlusi äratavat – vaatamata soovile kodumaal toimuvaga igakülgselt kursis olla, puudus tal siiski isiklik kogemus elust Nõukogude ühiskonnas. Mäelole on iseloomulik omamoodi naiiv-rahvuslik konservatiivsus, mis nägi ohtu ja lausa aadete reetmist okupeeritud kodumaa külastamises, nagu ilmneb tema reaktsioonist näiteks Eeva Niinivaara Eesti-reisile,¹³ kuid jättes samal ajal märkamata hoopis ilmsemad viited. On võimalik, et teatud kahtlused Koidu suhtes jõudsid Mäeloni 1970. aastal, mil Koit veetis terve kuu Rootsi Kuningriigis. Selleks oletuseks annab alust kirjavahetuse järsk hõrenemine, peaaegu vaibumine 1970. aastatel.

Mida andis see kirjavahetus kummalegi osapooltele? Mäelo jaoks oli kindlasti oluline kontaktide loomine kodumaaga, info siinse elu kohta, kultuuriürituste kirjeldused jms. Koidule andsid Mäelo kirjad omamoodi hea ülevaate paljudest väliseestlastele neil aastail iseloomulikest arvamustest ja meeleoludest, ka hirmudest. Head suhted Mäeloga aitasid Koidul kahtlemata leida hõlpsamini kontakte ka teiste väliseestlastega – olgu selleks siis isiklik või tööalane huvi VEKSA esimehena või ka oletatav luuretegevus. Täna sel lugejal aitab Mäelo ja Koidu kirjavahetus mingil määral aidada neid barjääre, mis sõjajärgsel kümnendil olid kodu- ja väliseestlaste vahele kerkinud, võimaldab näha kontaktide tekkimise erinevaid teid, aga ka sedalaadi suhtluse varjatud karisid.

¹⁰ Ülo Koidu kiri Bernhard Mäelole 23.03.1991 – EKLA, f. 226, m. 82: 9.

¹¹ Vaho Eier (1929?) oli Rootsis elav eesti filatelist ja fotograaf, kes töötas bussijuhina ja kes oli Koiduga kirjavahetuses. 1989. aastal oli Eieril fotonäitus Tallinnas Kiek in de Kökis. Lepassalu on oma raamatus „Süüme piinadeta...” (lk. 115) väitnud, et Eieriga samas majas elas „Rootsi salaluure ja Stockholmi politsei endine ülem Hans Holmer, kellele ka Ülo Koit on tervituskardi saatnud”. Ka Koidu viimane kiri, mis jõudis kohale alles pärast tema surma, oli adresseeritud Vaho Eierile.

¹² V. Lepassalu. Süüme piinadeta, lk. 107.

¹³ Vt. Helmi Mäelo kirjad Eeva Niinivaarale – EKLA, f. 226, m. 18: 11.